

دکتر مجید یاسوری  
گروه جغرافیا، دانشگاه فردوسی مشهد

## بررسی وضعیت سازمان فضایی و راهبردهای توسعه در استان خراسان

### چکیده:

تحقیق حاضر، به منظور تدوین سازمان فضایی استان خراسان جهت شناسایی وضعیت عدم تعادل منطقه‌ای، همچنین ارائه راهبردهایی برای بهبود وضع موجود، انجام شده است. ساختار فضایی استان تحت تأثیر عوامل محیط طبیعی، سیاست‌گذارانه‌های استقرار جمعیت، فعالیت و زیرساخت‌های تولیدی است. این وضعیت موجب بروز عدم تعادل شدید در منطقه و تخریب منابع پایه توسعه گردیده است. قطبها، محورها و کانونهای اصلی فعالیت تا حدودی منطبق بر قابلیت‌های محیط طبیعی است. اقدامات و سرمایه‌گذارانه‌های انجام شده در ایجاد زیرساخت‌های اقتصادی و اجتماعی، همچنین ملاحظات سیاسی و امنیتی نیز در این امر تأثیر زیادی داشته است. به منظور حرکت به سمت توسعه پایدار منطقه و کاهش عدم تعادل‌های باید ساختارهای محیطی، اقتصادی و اجتماعی آن مورد بازسازی قرار گیرد. تقسیم استان در سال جاری نه تنها نابرابری موجود در منطقه را کاهش نداد، بلکه وضعیت نابرابری بین‌استانی را در سطح کشور گسترش داد. لذا منطقه‌بندی جدیدی به منظور کاهش پیامدهای منطقه‌ای ارائه شده است.

### درآمد:

استان خراسان با حدود ۲۴۰ هزار کیلومتر مربع مساحت و ۶/۵ میلیون تن جمعیت و مجاورت با کشورهای افغانستان و ترکمنستان در شرق ایران واقع شده است. وسعت زیاد، مرزهای طولانی در مجاورت با کشورهای آسیایی میانه و افغانستان، نزدیکی به مرزهای پاکستان، واقع شدن در مسیر جاده ابریشم و مسیر ترانزیتی آسیای میانه به خلیج فارس، به این استان اهمیت ژئوپلیتیکی خاصی بخشیده است. پراکنش ناموزون نقاط سکونتگاهی به دلیل اثرپذیری از وضعیت خاص محیط طبیعی، واقع شدن در منطقه خشک و نیمه خشک، مجاورت با کویرهای نمک و مرکزی در سمت غرب، مجاورت با مناطق پست افغانستان و بادهای ۱۲۰ روزه سیستان در

سمت جنوب و جنوب شرق، مجاورت با صحرای قره‌قوم در شمال و شمال شرق، به طور طبیعی ویژگی‌های خاصی را شکل داده است. ویژگی‌های بالا از یک طرف و استقرار نامناسب جمعیت و فعالیت و بهره‌برداری نامناسب از منابع منطقه، محدودیت شدید منابع آب (شامل ۱۵ دشت بحرانی، ۲۴ دشت ممنوعه و ۱۷ دشت آزاد) را به دنبال داشته است. پایین بودن میزان بارندگی و توزیع نامناسب زمانی و مکانی، بالا بودن درجه تبخیر و تعرق، جدا افتادگی طبیعی، پراکنندگی شدید نقاط سکونتگاهی و آشفتگی فضایی را به دنبال داشته است.

### روش تحقیق:

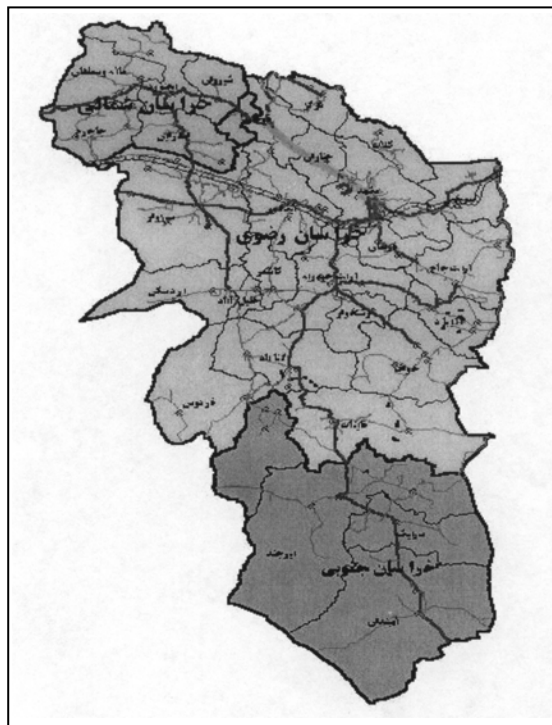
این تحقیق کاربردی است و به منظور تدوین سازمان فضایی استان برای شناخت وضعیت عدم تعادل منطقه‌ای و راهبردهای توسعه انجام شده است. لذا براساس اطلاعات موجود از منابع در دسترس، به روش استقرایی استفاده شده است. همچنین با استفاده از سیستم اطلاعات جغرافیایی (GIS)، لایه‌های مورد نیاز تهیه شده و در پایان مورد تلفیق و تجزیه و تحلیل قرار گرفته است. تهیه نقشه سازمان فضایی موجود و نقشه پیشنهادی به سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی از نتایج و دستاوردهای این تحقیق است.

### بررسی و تحلیل شکل‌بندی کلی ساختار فضایی استان:

وسعت استان خراسان، گسستگی‌های جغرافیایی، حادثه خیزی و آسیب‌پذیری طبیعی برخی از مناطق، وجود شرایط اقلیمی متنوع، وجود مرزهای طولانی و مجاورت با کشور افغانستان، که در دو دهه قبل کانون ناآرامیهای منطقه‌ای بوده است، باعث شکل‌گیری برخی از مناطق حاشیه‌ای و عقب مانده در این استان شده است. عوامل جغرافیایی، شامل: ویژگی‌های محیط طبیعی، اقتصادی و انسانی، در شکل‌گیری کانونهای اصلی جمعیت و فعالیت در استان دخالت داشته است. قطبها، محورها و کانونهای اصلی فعالیت تا حدودی منطبق بر قابلیت‌های محیط طبیعی است، اما اقدامات و سرمایه‌گذاریهایی انجام شده در ایجاد زیرساختهای اقتصادی و اجتماعی، همچنین ملاحظات سیاسی و امنیتی، در این موضوع تأثیر زیادی داشته است. به دلیل دخالت قابلیت‌ها و محدودیتهای محیطی مانند حرکت ماسه‌های روان و فرسایش بادی در ۱۵ شهرستان مرکزی و جنوبی استان و توزیع نامناسب و نامتعادل امکانات و زیرساختها و گسترش ناهماهنگ زیربناها و امکانات مصنوعی، به طور متقابل منجر به شکل‌گیری قطبها و محورهای توسعه و مناطق عقب مانده و حاشیه‌ای در سطح استان شده است.

یکی از عوامل مهم در شکل‌گیری ساختار فضایی فعلی استان، سیاستهای ملی است. چرا که وجود عدم تعادل‌های شدید منطقه‌ای در سطح کشور، ساختار قطبی شده در سطح مناطق را نیز به دنبال داشته و موجب شکل‌گیری و تشدید عدم تعادلها در سطح استان شده است. در سازمان فضایی مراکز زیست استان، شهر مشهد با بیش از دو میلیون تن جمعیت در سال ۱۳۸۲، به عنوان مرکز عرضه کننده خدمات برتر با عملکرد منطقه‌ای و حتی فرمانطقه‌ای است. این شهر به عنوان مهمترین و تنها مرکز ثقل جمعیتی و برخوردار از مقاطع تخصصی و فوق تخصصی در زمینه‌های مختلف از جمله: آموزش، بهداشت و درمان، تجاری و خدماتی است. وجود مرقد مطهر امام هشتم شیعیان با ۱۲ میلیون زائر در سال، اهمیت آن را به عنوان کلان شهر مذهبی کشور با عملکرد مذهبی ملی و فراملی، دو چندان ساخته است. شهر بیرجند به عنوان بزرگترین شهر نیمه جنوبی استان با سابقه طولانی و عملکرد زیرمنطقه‌ای در زمینه ارائه خدمات برتر آموزشی، بهداشتی و درمانی، تجاری و خدمات، هم اکنون مرکز استان خراسان جنوبی است. شهر بجنورد که مرکز استان خراسان شمالی است، دارای نقش اداری سیاسی با عملکرد ناحیه‌ای است.

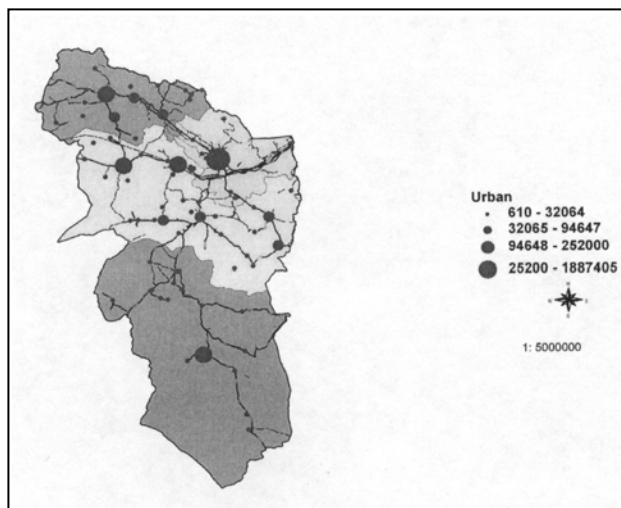
شهرهای سبزوار، نیشابور و تربت حیدریه، با عملکرد ناحیه‌ای نقشی اساسی در ساختار و استخوان‌بندی شبکه شهری استان دارند. با توجه به فاصله بسیار زیاد نقاط جمعیتی و سطوح برخوردار از امکانات و خدمات، اهمیت و ضرورت توجه ویژه به شهرهای میانی دو چندان است. شهرهای کوچک به عنوان پل ارتباطی بین مناطق روستایی و شهرهای بزرگ، در ارائه خدمات و تقویت بازارهای مالی و تجاری منطقه‌ای و پشتیبانی از نقاط روستایی دارای اهمیت زیادی هستند. روستاهای استان دارای ویژگیهایی چون؛ کوچک بودن نقاط روستایی، ناپایداری جمعیتی و اقتصادی، پراکندگی و عدم برخوردار از خدمات برتر است. در ساختار فضایی روستاهای استان نظام سلسله مراتبی، سه سطحی (منظومه، مجموعه و حوزه) پیش بینی شده است. در چنین ساختاری شناسایی نقاط روستایی بزرگ که دارای موقعیت مرکزی هستند، به عنوان مراکز ارائه خدمات برتر و استقرار خدمات ویژه به ایفای نقش خواهند پرداخت. در این چارچوب ۶۹ نقطه سکونتگاهی به عنوان مراکز منظومه، ۲۰۴ نقطه به عنوان مراکز مجموعه و ۴۰۴ نقطه نیز به عنوان مراکز حوزه خدماتی در نظر گرفته شده است. (شایان، ۱۳۸۲: ۵۰)



نقشه شماره (۱) وضعیت تقسیم‌بندی جدید در استان

نرخ رشد جمعیت استان در دهه قبل معادل  $1/35$  درصد بوده، که این نرخ برای مناطق شهری حدود ۳ درصد، و برای مناطق روستایی  $0/4$  - بوده است. بیشترین جمعیت استان در نواحی پایکوهی و مخروط افکنه و دشتهای بزرگ و از جمله دشت آسیب پذیر مشهد سکونت دارند. پیش بینی می شود که جمعیت استان در سال ۱۳۹۳ به حدود ۸/۷ میلیون تن افزایش یابد. در آن سال بیش از ۵۰ درصد جمعیت در منطقه مشهد استقرار خواهند داشت. (سازمان مدیریت و برنامه ریزی، ۱۳۸۲:۱۷)

جمعیت روستایی استان در سال ۱۳۷۵ معادل  $2/6$  میلیون تن بوده است. رشد جمعیت روستایی استان در دهه ۷۵-۱۳۶۵ معادل  $0/4$  - و طی دوره ۱۵ ساله (۸۰-۱۳۶۵) معادل  $0/25$  - بوده است. این نرخ رشد منفی تنها ناشی از کاهش میزان باروری در نقاط روستایی نیست، بلکه تغییرات در جمعیت (روستایی، شهری) و اضافه شدن چند نقطه روستایی بزرگ به شهر و از طرفی مهاجرت روستائیان به شهر نیز از عوامل آن به شمار می آید.



نقشه شماره (۲)

به طور کلی، می توان گفت جمعیت روستایی استان رو به کاهش بوده است. کاهش جمعیت عمدتاً ناشی از مهاجرت روستائیان به شهرهای کوچک و بزرگ (مانند مشهد) و در درجه دوم، تبدیل نقاط روستایی بزرگ به شهر بوده است. در سال ۱۳۷۵، حدود ۸۰ درصد آبادیهای منطقه دارای جمعیت زیر صد خانوار بوده اند. این دسته از روستاها، فقط ۲۶ درصد از جمعیت روستایی منطقه را در بر می گرفتند. ۷۴ درصد از جمعیت روستایی در روستاهای بالای صد خانوار زندگی می کنند، که ۲۰ درصد آبادیهای منطقه را شامل می شود. پراکندگی فضایی روستاها در سطح استان موجب عدم تسریع خدمات رسانی به آنها و بروز مشکلات زیادی در امر خدمات رسانی روستایی منطقه گردیده است. (یاسوری، ۱۳۷۸: ۳۸)

جدول شماره (۱): وضعیت توزیع جمعیت در استان خراسان به تفکیک استانها در سال ۱۳۸۲

(جمعیت به هزار تن)

استان	مساحت (درصد)	جمعیت کل	درصد روستاهای دارای سکنه	جمعیت شهری	جمعیت روستایی
خراسان رضوی	۵۹/۹	۵۴۶۹	۶۴/۷	۳۴۷۸	۱۹۹۱
خراسان شمالی	۱۱/۸	۷۹۴	۱۳/۳	۳۵۱	۴۴۲
خراسان جنوبی	۲۸/۲	۳۷۴	۲۲	۱۷۸	۱۹۶
جمع کل	۱۰۰	۶۶۳۷	۱۰۰	۴۰۰۷	۲۶۲۹

جمعیت و تعداد نقاط شهری استان، از سال ۱۳۶۵ تا کنون روند افزایشی داشته است. تعداد نقاط شهری از ۴۷ نقطه در سال ۱۳۶۵ به ۷۹ نقطه در سال ۱۳۷۵ و ۸۶ نقطه در سال ۱۳۸۲ رسیده است. (سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی، ۱۳۸۳: ۸) با افزایش نقاط شهری، همچنین مهاجرت از نقاط روستایی به نقاط شهری، بخصوص به مرکز استان، به عنوان دومین شهر کشور جمعیت شهری استان نیز رو به افزایش بوده است. انتظار می‌رود این روند همچنان ادامه یابد و از جمعیت روستایی استان کاسته شود.

### وجود عدم تعادل‌های شدید میان ناحیه مشهد و سایر نواحی استان:

شکل بندی کلی سازمان فضایی استان به این صورت است که مهمترین قطب توسعه و تمرکز استان، شهر مشهد و مناطق اطراف آن است. به گونه‌ای که ۵۵٪ جمعیت شهرنشین استان در مشهد و ۲۰٪ در پنج شهر و بقیه در هفتاد شهر ساکن هستند. برخورداری از جمعیت بسیار زیاد (حدود ۳۴ درصد جمعیت استان) وجود و تمرکز شدید امکانات تولید و کارگاهی (بیش از ۶۰ درصد از کارگاههای صنعتی با بالای ۱۰ کارکن استان) وجود مؤسسات مالی و اعتباری، وجود فرودگاه بین‌المللی مشهد، وجود بارگاه حضرت رضا(ع) و ... موجبات تمرکز گرایی شدید این شهر را فراهم ساخته است. شهر مشهد با جمعیت حدود دو میلیون تن پس از تهران بزرگترین شهر کشور و پس از کرج دارای بالاترین میزان نرخ رشد در میان کلان شهرهای کشور در دو دهه گذشته بوده است، که فاصله این شهر را با شهر دوم استان یازده برابر کرده است. (همان منبع: ۵۴) با توجه به نقش این شهر به عنوان قطب اصلی توسعه شرق کشور در تقسیم کار ملی و در راستای عدم تمرکز در سطح ملی، گسترش بیش از گذشته جمعیت آن دور از انتظار نیست. در حالی که در وضع موجود این شهر با محدودیت شدید منابع محیطی روبرو است. بیشتر صنایع استان بر محور صنایع کشاورزی - غذایی متمرکز شده است. حدود ۷۸ درصد مجموع سرمایه گذاریهای صنعتی سالهای اخیر استان در مشهد انجام گرفته است. استقرار بیش از توان جمعیت و فعالیتهای بر منابع پایه توسعه منطقه به شدت آسیب وارد ساخته است. آلودگی شدید منابع آب (بالارفتن میزان نترات و سایر آلودگیها) افت شدید سطح سفره‌های آب زیرزمینی و کف شکنی‌های مکرر و بالا رفتن هزینه تأمین آب مورد استفاده در مصارف شرب و سایر فعالیتهای را در برداشته است. آلودگی و افت شدید منابع آبی دشت مشهد به اندازه‌ای بوده است که مدیران استان و برنامه‌ریزان منطقه را به فکر تأمین آب از سایر نواحی

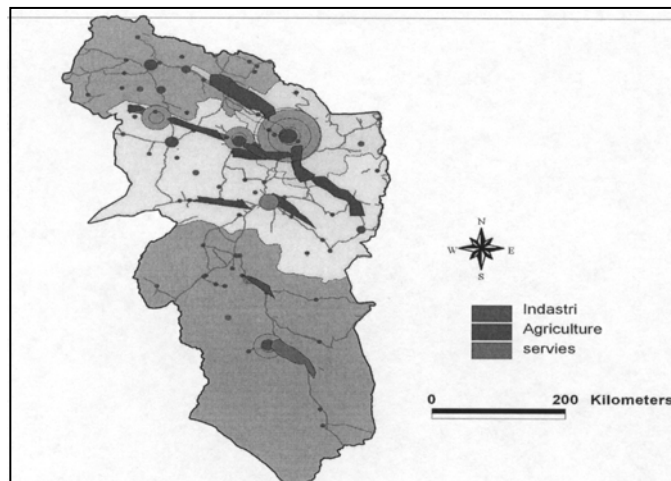
انداخته است. نمونه آن انتقال آب سد دوستی از مرز ترکمنستان با فاصله بیش از ۱۹۰ کیلو متر به شهر مشهد با هزینه‌های بسیار زیاد است.

آلودگی هوا از دیگر پیامدهای تمرکزگرایی شدید جمعیت و انجام فعالیت در شهر مشهد است. این شهر دومین شهر آلوده کشور پس از تهران است. بر اساس مطالعات انجام شده میزان آلودگی شهر مشهد در بیشتر ایام سال از حد مجاز بالاتر می‌باشد. (موسوی، ۱۳۷۹: ۶۴)

در رده بعدی، شهرهای نیشابور، سبزوار، بجنورد و بیرجند به عنوان قطبهای جمعیتی و برخوردار از امکانات وزیر ساختهای عمومی دارای نقش و عملکرد منطقه‌ای با محوریت کشاورزی، صنعتی، خدماتی و تجاری قرار دارند. در همین راستا شهر نیشابور و مجموعه شهر توس به عنوان قطبهای گردشگری استان قابل توجه هستند. نبود تعادل‌های منطقه‌ای در این استان به اندازه‌ای است که حتی محورهای عمده توسعه از شهر مشهد منشعب می‌شوند. این محورها شامل: محور مشهد - چناران - قوچان، که به عنوان مهمترین محور صنعتی استان محسوب می‌شود، علی‌رغم ممنوعیت استقرار واحدهای جدید و ضرورت جابجایی واحدهای صنعتی از محور مشهد - چناران، این محور بیشترین تعداد واحدهای صنعتی (بیش از ۶۰ درصد صنایع استان) را در خود جای داده است.

محور مشهد - نیشابور که علی‌رغم وجود واحدهای صنعتی بخصوص استقرار صنایع غذایی در این محور از اهمیت ویژه کشاورزی برخوردار است.

محور مشهد - فریمان که از محورهای صنعتی بوده و در ادامه محور فریمان - تربت جام و تایباد قرار دارد و از لحاظ کشاورزی دارای اهمیت ویژه‌ای است.



نقشه شماره (۳) قطبها و محورهای توسعه در استان

جدول شماره (۲) وضعیت کشاورزی و دامداری مناطق استان براساس اطلاعات سال ۱۳۸۲

استان	کل اراضی کشاورزی	اراضی زراعی آبی	اراضی دیم	باغات	مخلوطات باغ زراعت	واحد تعداد دامی (به میلیون)
خراسان رضوی	۲۹۵۱۰۷۳	۱۰۱۸۲۶۷	۱۴۸۱۴۳۳	۱۵۸۳۹۴	۲۸۵۹۷۹	۱۱/۴
خراسان شمالی	۷۰۵۳۱۱	۳۰۴۹۰۷	۳۴۴۸۰۵	۴۸۰۹۵	۷۵۰۴	۲۵
خراسان جنوبی	۴۲۴۱۰۰	۲۷۶۱۱	۲۳۸۱۸۲	۱۹۱۱	۱۵۶۳۹۶	۲
جمع	۴۰۸۰۴۸۴	۱۳۵۰۷۸۵	۲۰۷۱۴۲۰	۲۰۸۴۰۰	۴۴۹۸۱۷۹	۳۸/۴

### وضعیت عدم تعادل‌های منطقه‌ای از نظر فعالیتهای صنعت و معدن و کشاورزی:

بر اساس سرشماری کارگاهی سال ۱۳۸۱ در این منطقه تعداد ۱۱۶۵ کارگاه صنعتی بالای ۱۰ تن کارکن وجود دارد، که ۷۲۹ کارگاه (۶۲/۶ درصد) در منطقه مشهد، ۱۵۲ کارگاه (۱۳/۴ درصد) در منطقه شمالی، ۲۰۰ کارگاه (۱۷/۲ درصد) در منطقه میانی و ۸۴ واحد (۷/۲ درصد) در منطقه جنوبی استقرار دارند. همچنین از ۶۸ هزار تن شاغلان کارگاههای بالا، حدود ۴۹۰۵۰ تن (۷۱/۷ درصد) در منطقه مشهد، ۵۶۵۹ تن (۸/۳ درصد) در



منطقه شمالی، ۹۷۹۲ تن (۱۴/۳ درصد) در منطقه میانی و حدود ۳۸۹۷ تن (۵/۶ درصد) در منطقه جنوبی مشغول به کار هستند. (یاسوری، ۲۰۰۴: ۴۳۲)

جدول شماره (۳): تعداد کارگاههای صنعتی و معادن و میزان اشتغال به تفکیک مناطق (۱۳۸۲)

استان	کارگاههای ۵۰ تن به بالا	شاغلین کارگاههای ۵۰ تن به بالا	تعداد شهرکهای صنعتی	تعداد نواحی صنعتی	تعداد معادن
خراسان رضوی	۲۱۴	۴۱۶۷۹	۱۷	۹	۲۰۳
خراسان جنوبی	۵	۱۶۶۶	۲	۳	۵۶
خراسان شمالی	۸	۲۳۵۶	۲	۲	۲۵
جمع	۲۲۷	۴۵۷۰۱	۲۱	۱۴	۲۸۴

در زمینه فعالیت کشاورزی منطقه شمالی ۲۸/۵ درصد از سطح زیر کشت، منطقه مشهد ۱۵/۴ درصد، منطقه میانی ۴۴ درصد و منطقه جنوبی ۱۲ درصد سطح زیر کشت استان را به خود اختصاص داده است. در زمینه فعالیتهای دامداری، منطقه شمالی ۲۱ درصد واحد دامی، منطقه مشهد ۱۸۵ درصد، منطقه میانی ۴۳ درصد و منطقه جنوبی ۱۸ درصد واحد دامی استان را به خود اختصاص داده‌اند.

با توجه به نتایج استخراج شده از نقشه کاربری اراضی استان، از مجموع ۲۴۰ هزار کیلومتر مربع مساحت منطقه، مجموع زمینهای زیر کشت محصولات مختلف کشاورزی حدود ۸ درصد از مساحت است. عمده کاربری اراضی منطقه را مناطق کویری و بیابانی با وضعیت و محدودیت شوری، عمق کم خاک، بیرون زدگی سنگی و به طور خلاصه مناطق غیر مناسب برای فعالیتهای کشاورزی و صنعتی تشکیل داده است. (اداره کل منابع طبیعی، ۱۳۸۳، لایه کاربری اراضی)

وضعیت زمین شناسی، خاک و بخصوص محدودیتهای شدید اقلیمی، مانع از شکل گیری پهنه‌های وسیع مناسب برای فعالیتهای انسانی شده است. عمده زمینهای کشاورزی استان به صورت لگه‌هایی در شهرستانهای: نیشابور، مشهد، تربت حیدریه، تربت جام، قوچان و چند شهرستان دیگر شکل گرفته است. در واقع شکل گیری کاربری کشاورزی در مناطق مختلف استان به قابلیت‌های خاک و مهمتر از آن دسترسی به منابع آب، اعّم از

زیرزمینی و سطحی و ذخیره شده، بستگی دارد. در همین راستا عمده زمینهای زیر کشت آبی در نواحی مرکزی استان شکل گرفته است. این موضوع به دلیل محدودیت شدید اقلیمی، اعم از پایین بودن میزان بارندگی و بالا بودن درجه حرارت، و در نتیجه بالا بودن میزان تبخیر و تعرق می‌باشد. نواحی شمالی استان با وجود تعدیل نسبی وضعیت اقلیمی، با محدودیت خاک مناسب روبرو است. بیشتر زمینهای منطقه به صورت مزارع و باغات با مساحت کم و در مناطق مرتفع به صورت دیم متداول است. در مناطق مرکزی و مشهد به دلیل استقرار بخش عمده جمعیت و عدم تعادل بین میزان جمعیت و منابع، باعث فشار به زمینهای منطقه به صورت مزارع و باغات با مساحت کم و در مناطق مرتفع به صورت دیم متداول است. در مناطق مرکزی و مشهد به دلیل استقرار بخش عمده جمعیت و عدم تعادل بین میزان جمعیت و منابع، به زمینهای کشاورزی فشار وارد شده است. به منظور بهره‌برداری بیشتر از زمین‌ها، چاههای غیر مجاز حفر گردیده و آب از اعماق زیاد به سطح زمین منتقل می‌شود، بدون توجه به این که ظرفیت آب سفره‌های زیرزمینی بسیار محدود است. طی سالهای اخیر بیشتر دشتهای استان خراسان بحرانی و فوق بحرانی اعلام شدند. در سال آبی ۸۲-۱۳۸۱، حدود ۹/۵ میلیارد متر مکعب از منابع آب زیرزمینی استان برداشت شده است. (سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی، ۱۳۸۳: ۲۶۸)

دولت و ادارات محلی به دلیل فشارهای اجتماعی و مشکلات اقتصادی ناشی از جنگ، در اجرای قوانین زیست محیطی سخت‌گیری نکردند. نتیجه آن شد که تعادل بسیار زیادی از چاههای غیر مجاز حفر گردید. تخلیه بیش از حد، باعث افت شدید سطح آب شد و این موضوع مشکلات کشاورزان را دوچندان کرد. چرا که هر ساله هزینه‌های کف‌شکنی، بکارگیری موتور پمپ‌های قویتر، استفاده بیشتر از سوختهای فسیلی را ترجیح کرد. همچنین علاوه بر بالا رفتن هزینه‌های تولید و کاهش درآمد کشاورزان، مشکلات زیست محیطی را نیز در برداشته است. نبود اراضی مناسب و قابل کشت، محدودیت منابع آب، نبود سیاستهای صحیح در استفاده از اراضی، نبود زیرساختهای لازم نظیر: فقدان تأسیسات نگهداری و ذخیره آبهای سطحی، فقدان راههای دسترسی، عدم استفاده از فن آوری مناسب، نبود سیاستهای صحیح قیمت گذاری، محدودیتهای قانونی و مالکیت بر اراضی و منابع کشاورزی و غیره در بهره‌برداری نامناسب و ناپایداری محیطی در بخش کشاورزی، مؤثر بوده است. (وزارت کشاورزی، ۱۳۷۲: ۳۸)

در خصوص کاربریهای صنعتی عمدتاً با توجه به تصمیم‌گیریهای گذشته و سیاستهای برنامه‌ای دهه‌های قبل، عدم تعادلهایی که ریشه آنها در عوامل محیطی و عوامل اقتصادی و سیاسی است، وجود دارد. با فراهم

شدن امکانات زیست و فعالیت و تمرکز جمعیت در مناطق مرکزی استان و عمدتاً نواحی اطراف شهر مشهد، زیرساختهایی برای استقرار واحدهای صنعتی شکل گرفته است. این کاربریها عمدتاً به صورت نواحی و شهرکهای صنعتی بوده و در مواردی نیز فعالیتهای صنعتی به صورت انفرادی استقرار یافته است. این فعالیتهای ۲۰ شهرک و ۱۶ ناحیه صنعتی می باشد. حدود ۶۳ درصد از کارگاههای صنعتی استان در شهرستان مشهد استقرار دارد. بعد از شهرستان مشهد شهرستانهای قوچان با ۵/۸ درصد، نیشابور با ۵ درصد، بجنورد با ۳/۸ درصد، تربت حیدریه با ۳/۵ درصد، سبزوار با ۲/۴ درصد و بیرجند با ۲/۳ درصد از کارگاههای صنعتی در ردههای بعدی قرار دارند. سایر شهرستانهای استان (۱۹ شهرستان) فقط ۱۴/۷ درصد کارگاههای صنعتی را در اختیار دارند.

جدول شماره (۴): وضعیت منابع آب به تفکیک مناطق (۱۳۸۲)

استان	تعداد سدها	تعداد کل دشتهای	تعداد دشت آزاد	تعداد دشت ممنوعه	تعداد آبخوان آزاد	تعداد چاه	تعداد قنات	تعداد چشمه	تخلیه کل هزار متر مکعب
خراسان رضوی	۳۸	۵۱	۳	۴۸	۴۹	۱۸۴۵۹	۵۲۷۲	۲۴۴۳	۷۸۵۸/۵
خراسان شمالی	۱۱	۱۴	۳	۱۱	۱۳	۲۷۵۸	۴۷۴	۱۱۶۸	۸۶۴/۸
خراسان جنوبی	۷	۲۶	۹	۱۷	۲۶	۲۲۷۴	۳۶۰۴	۶۳۵	۱۵۵۷
جمع	۵۶	*	*	*	*	۲۳۴۹۱	۹۳۵۰	۴۲۴۶	۱۰۲۸۰

از کاربریهای دیگر می توان به کاربری سکونتگاههای شهری و روستایی اشاره کرد. حدود ۸۶ نقطه شهری و ۷۷۰ نقطه روستایی، بخشهای وسیعی از مرغوبترین زمینها برای فعالیت کشاورزی به زیر ساخت و سازههای مسکونی اختصاص یافته است. یکی از چالشهای اساسی در زمینه کاربری اراضی استان، تخریب زمینهای کشاورزی حاشیه شهرها و گسترش افقی شهرهاست. این موضوع بخصوص در حاشیه شهر مشهد و شهرهای نیشابور، تربت حیدریه، سبزوار، قوچان و ... قابل مشاهده است. از مهمترین چالشهای توسعه شهری در استان خراسان می توان به نرخ بالای شهرگرایی و نظام شهری و ضعف مدیریت و حاشیه نشینی در اطراف شهرهای بزرگ و از جمله شهر مشهد اشاره کرد. بر اساس اطلاعات موجود، حدود ۶۵۰ هزار تن در حاشیه شهر مشهد

در هفت شهرک و ۲۱۳ روستا) به گونه‌ای غیر استاندارد سکونت دارند. (جوان، ۱۳۸۲: ۵۲) این موضوع که موجب شکل‌گیری ناهنجاریهای اجتماعی، گسترش بی‌رویه و نامناسب شهر، تخریب زمینهای زیرکشت و ساخت و سازهای غیرمجاز و نامناسب و ... شده است، مدیریت شهری را با بحران روبرو ساخته است.

### نتیجه‌گیری:

هر چند در سال جاری استان خراسان به سه قسمت شمالی، رضوی و جنوبی تقسیم شد، اما این موضوع در وضعیت شکل‌گیری سازمان فضایی استان، که ناشی از سیاستهای نادرست برنامه‌ریزان توسعه منطقه‌ای در شرق کشور بوده و عدم تعادل‌های منطقه‌ای را به دنبال داشته است، چندان تغییر اساسی ایجاد نکرد. تمرکز شدید جمعیت و فعالیتها در شهر مشهد و نواحی اطراف باعث تخریب شدید منابع محیطی، اعم از منابع آب و خاک و آلودگی شدید هوا، بازماندن نواحی دیگر از توسعه و شکل‌گیری کانونهای بحران، جابجایی شدید جمعیت به خصوص نیروی کار ماهر و متخصص و سرمایه و ... گردیده است. راه کاهش عدم تعادل و فراهم نمودن زمینه‌های رشد و توسعه منطقه‌ای، باز ساخت محیط است. برخی از زمینه‌های بازساختی شامل: تجدید ساختار فضایی و ساختار اقتصادی، تجدید ساختار سکونتگاهی، اصلاح سیاستهای منطقه‌ای با برنامه‌ریزی، اعمال شیوه‌های صحیح مدیریت منابع محیطی، بهره‌برداری بهینه از منابع پایه توسعه، بهره‌گیری از موقعیت و فرصت‌های منطقه‌ای، از جمله ایجاد ارتباطات اقتصادی و منطقه‌ای با کشورهای آسیای میانه و افغانستان می‌باشد. برای تحقق اهداف توسعه پایدار منطقه‌ای، تأکید بر موقعیت ترانزیتی، جاذبه‌های گردشگری، برنامه‌ریزی مشارکتی و گسترش روابط سیاسی، اقتصادی و تجاری فرناحیه‌ای، از اولویتهای اساسی به شمار می‌آید.

### راهبردهای لازم در زمینه تعادل بخشی و دستیابی به توسعه هماهنگ:

#### الف) در زمینه توزیع جمعیت و سکونتگاهها

- تقویت و تجهیز شهرهای عمده نواحی مرکزی و جنوبی، به منظور تعادل بخشی به سازمان فضایی استان؛
- تقویت مراکز جمعیتی مستعد در ناحیه شمالی، به منظور ایجاد تعادل‌های منطقه‌ای در خصوص اسکان جمعیت؛

• حمایت از شهرهای حاشیه کویر و شهرهای مرزی استان، به منظور حفظ و نگهداشت جمعیت در مناطق مختلف؛

• حفظ و حمایت از روستاهای مناطق حاشیه‌ای و تقویت زیر ساختی اقتصاد آنان؛

• ممانعت و یا اتخاذ تدابیر لازم، برای جلوگیری از گسترش بی‌رویه شهر مشهد از نظر جمعیت و امکانات؛

• ارتقاء توان خدماتی در سطوح تخصصی و فوق تخصصی، برای بهبود عملکرد فرمانطقه‌های شهر مشهد؛

• توسعه فعالیت‌های آموزشی، بهداشتی و درمانی، خدمات برتر تجاری و خدماتی در شهرهای میانی استان؛

• تدوین نظام سلسله مراتب شهری و روستایی، به منظور توزیع بهینه جمعیت و خدمات در پهنه استان؛

• ایجاد تشکیلات و نهاد منسجم جمعیت، مدیریت منطقه‌ای و آمایش سرزمین استان.

(ب) در زمینه فعالیت‌های تولیدی و زیربنایی:

• حفظ منابع پایه توسعه از طریق اتخاذ تدابیر، افزایش بهره‌برداری از عوامل تولید، جلوگیری از اتلاف منابع

آب، ذخیره آبهای سطحی، اصلاح الگوی کشت و نظام‌های بهره‌برداری و آبیاری (در برنامه توسعه بلند مدت

امکان توسعه منابع صرفاً از منابع سطحی بین ۱/۵ تا ۲ میلیارد متر مکعب پیش‌بینی می‌شود که در نهایت حجم کل بیلان

آبی استان به ۱۳۸۲۷ میلیون متر مکعب خواهد رسید) (سازمان آب منطقه‌ای خراسان، ۱۳۷۰: ۳۵)

• جلوگیری از پیشروی کویر، کنترل بیابان زدایی، جلوگیری از فرسایش و مدیریت یکپارچه منابع در مناطق

(براساس مطالعات انجام شده در حال حاضر حدود ۳۰ مورد کانون بحران به مساحت حدود ۳/۹ میلیون هکتار وجود

دارد که سالیانه بالغ بر ۱۲۴ میلیارد ریال به تأسیسات اقتصادی و منابع زیستی استان خسارت وارد می‌شود.) (اداره کل

منابع طبیعی، ۱۳۸۳: ۲۳)؛

• گسترش فعالیت‌های جنبی کشاورزی از طریق اشاعه و ترویج شیوه‌های جدید در زمینه‌های مختلف (رتبه دوم

تولید پيله و رتبه اول تولید ابریشم، رتبه اول تولید گوشت قرمز و رتبه دوم در زمینه تولید شیر و تخم مرغ و رتبه چهارم

در زمینه تولید گوشت مرغ در کشور)؛

• تنوع بخشیدن به اقتصاد روستایی و کاهش وابستگی آن به کشاورزی سنتی، که موجب از بین رفتن منابع

تولید از جمله آب می‌شود. تداوم خشکسالی‌های اخیر منجر به کاهش شدید حجم رواناب سطحی شده

است، به گونه‌ای که در سال آبی ۱۳۸۲-۸۳ نسبت به متوسط دوره آماری، بیش از ۴۰ درصد و از توان

- آبدهی منابع زیر زمینی حدود ۱/۹ میلیارد متر مکعب کاهش یافته است. (سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی خراسان رضوی، ۱۳۸۳: ۵)؛
- توسعه صنایع تکمیلی و تبدیلی بخش کشاورزی و ایجاد ارتباط مناسب بین واحدهای تولیدی در بخشهای مختلف؛
  - تجهیز شهرهای مشهد و بیرجند به مجتمع‌های پژوهشی، فن آوری، آموزشی و خدمات صنعتی در زمینه منابع محلی از جمله معادن و راه‌اندازی بازارهای بورس مالی و تجاری در این شهرها و اهداف بلند مدت آن شامل افزایش ارزش صادرات استان به ۱/۲ میلیارد دلار؛
  - تجهیز مبادی ورودی و خروجی مبادله کالا در مرزهای شمالی و شرقی استان و ایجاد ظرفیت‌های ذخیره‌سازی و نگهداری کالا در جهت ارتقاء سطح مبادلات بازرگانی خارجی؛
  - تأکید بر تقویت نقش تجارت، مالی بین المللی شهر مشهد با تأکید بر مبادلات اقتصادی با آسیای میانه و افغانستان؛
  - تأکید بر تقویت زیر ساختهای دسترسی از جمله: دو خطه و برقی کردن خط آهن تهران - مشهد و تأکید بر اتمام و بهره‌برداری از خط آهن مشهد - بافق و بندرعباس؛
  - احداث خط آهن مشهد - چابهار از مسیر بیرجند - زاهدان به منظور ایجاد سهولت در ترانزیت کالا از آسیای میانه به آبهای آزاد؛
  - امتداد اتوبان مشهد - باغچه تا سبزوار، احداث بزرگراه و یا چهارباندی کردن محور مشهد - بیرجند؛
  - احداث بزرگراه و یا چهارباندی کردن محور مشهد - بجنورد با توجه به نقش این منطقه در جذب گردشگر؛
  - تأکید بر ایجاد زیر ساختهای انرژی از جمله احداث پالایشگاه فرآورده‌های نفتی در سرخس، تکمیل خطوط لوله گاز در جنوب خراسان و یکپارچه‌سازی شبکه برق درون استان.

## منابع و مآخذ:

۱. اداره کل منابع طبیعی، ۱۳۸۳، نقشه کاربری اراضی و پوشش گیاهی استان خراسان بر اساس تصاویر ماهواره‌ای سال ۱۹۹۸.
  ۲. بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۸۱، گزارش اوضاع اقتصادی، اجتماعی استانهای کشور، مدیریت کل آمارهای اقتصادی، اداره آمار اقتصادی، ۱۳۸۲.
  ۳. جوان، جعفر، ۱۳۸۲، نگرشی بر نحوه ساماندهی حاشیه کلان شهرها، مجله جغرافیا و توسعه ناحیه‌ای، دانشگاه فردوسی مشهد.
  ۴. سازمان آب منطقه‌ای خراسان، ۱۳۸۰، گزارش وضعیت منابع آبی دشتهای استان.
  ۵. سازمان صنایع و معادن استان خراسان، ۱۳۸۲، گزارش سند بلند مدت توسعه استان.
  ۶. سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی، ۱۳۸۳، سالنامه آماری استان خراسان ۱۳۸۲، معاونت آمار و اطلاعات، نشریه شماره ۵۳-۸۳.
  ۷. \_\_\_\_\_، ۱۳۸۱، سالنامه آماری استان خراسان ۱۳۸۰، معاونت آمار و اطلاعات.
  ۸. سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان خراسان، ۱۳۸۲، گزارش سازمان فضایی استان، معاونت اقتصادی و برنامه‌ریزی.
  ۹. \_\_\_\_\_، ۱۳۸۲، گزارش اقتصادی و اجتماعی استان، معاونت اقتصادی و برنامه‌ریزی.
  ۱۰. \_\_\_\_\_، ۱۳۸۳، گزارش اقتصادی و اجتماعی استان سال ۱۳۸۲، نشریه شماره ۹۱، ۱۳۸۳.
  ۱۱. \_\_\_\_\_، ۱۳۸۳، سند بلند مدت توسعه استان، معاونت اقتصادی و برنامه‌ریزی.
  ۱۲. شایان، حمید، ۱۳۸۲، سطح‌بندی خدمات روستایی استان خراسان، جلد مربوط به دیدگاهها، روشها، استدلالها و ملحقات، طرح پژوهشی سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی خراسان و دانشگاه فردوسی مشهد.
  ۱۳. مرکز آمار ایران، ۱۳۸۳، بازسازی و برآورد جمعیت شهرستانهای استان خراسان، تهران. دفتر انتشارات و اطلاع‌رسانی.
  ۱۴. موسوی، محمود، ۱۳۸۰، بررسی آلاینده‌های شهر مشهد، دانشگاه فردوسی مشهد، طرح پژوهشی سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی خراسان.
  ۱۵. مرکز آمار ایران، ۱۳۸۲، گزارش سرشماری کارگاهی کشور، تهران، دفتر انتشارات و اطلاع‌رسانی.
  ۱۶. یاسوری، مجید، ۱۳۷۸، جمعیت روستایی استان خراسان، استراتژیها و راهبردها، فصلنامه جمعیت، سازمان ثبت و احوال کشور.
17. yasoori, m.2004, "Reconstruction of the Environment for sustainable development of the khorassan Region" The journal of Environment & Development, v.13. December.